

Макаренко Л. О.,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ВИДІВ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ TO THE DEFINITION OF LEGAL CULTURE: METHODOLOGICAL ASPECTS

У статті розглядається поділ правової культури на цивілізаційну, національну та інституційну, що дає можливість побудувати її розгалужену класифікацію на види підвиди, різновиди тощо від найбільш загального поняття «правова культура» через цивілізаційну та національну правову культуру до поняття «правова культура конкретного правового інституту». Зазначено, що на основі видової класифікації правової культури має досліджуватися поняття «правокультурність конкретної особистості», в якому знайдуть відбиття цивілізаційні, національні та інституційні ознаки, модифіковані індивідуальними властивостями конкретної особистості залежно від конкретних умов її правової життєдіяльності.

Ключові слова: *правова культура, правокультурність, праворозуміння, цивілізаційна, національна, інституційна.*

В статье рассматривается разделение правовой культуры на цивилизационную, национальную и институциональную, что дает возможность построить ее разветвленную классификацию на виды подвиды, разновидности и т. п. от наиболее общего понятия «правовая культура» через цивилизационную и национальную правовую культуру к понятию «правовая культура конкретного правового института». Отмечено, что на основе видовой классификации правовой культуры должно исследоваться понятие «правокультурность конкретной личности», в котором найдут отражение цивилизационные, национальные и институциональные признаки, модифицированные индивидуальными свойствами конкретной личности в зависимости от конкретных условий ее правовой жизнедеятельности.

Ключевые слова: *правовая культура, правокультурность, правопонимание, цивилизационная, национальная, институциональная.*

The article explores the division of legal culture on civilization, national and institutional, which gives the opportunity to build an extensive classification of the types of sub-species, varieties, etc., from the most General concepts of legal culture via civilization and national legal culture to the concept of “legal culture of a particular legal institution”. Noted that on the basis of species classification of legal culture should be explored, the concept of “legal culturality specific person”, which reflected the civilization, national characteristics and institutional characteristics modified individual properties of a particular individual, depending on the specific conditions of its legal life.

Key words: *legal culture, legal culturality, of law, of civilization, national, institutional.*

Поняття правової культури не зводиться до її загального визначення, оскільки форма поняття містить не лише рівень загального змісту, а й поділ цього змісту на рівні особливого та одиничного.

Коли ми маємо справу з поняттям, як указує В. Жеребкін, то нас цікавить не тільки його зміст, а й обсяг. Обсяг поняття розкривається за допомогою поділу. Розкриття обсягу поняття означає установлення, на які види поняття поділяється. Поділ – це розподіл на види (групи) предметів, що входять до обсягу цього поняття.

За допомогою поділу визначаються види, з яких складається рід. Так, розподіляючи юридичні факти на «події» та «дії», ми розкриваємо обсяг поняття «юридичний факт». Ознака, за якою поняття розподіляється на види, називається основою поділу. Її вибір становить найбільше ускладнення, оскільки формально поняття можна поділяти на види за будь-якою ознакою. Вибираючи основу поділу, потрібно керуватися певною науковою або практичною метою, щоб він мав значення і для науки, і для практики [1, с. 55–56].

Якщо звернутися до поділу поняття «правова культура» у працях різних авторів, то можна вказати на виділення в літературі різноманітних «правових культур», на які поділяється це родове поняття.

У наукових джерелах, як зазначають, наприклад, М. Матузов і О. Малько, як правило, розрізняють правову культуру суспільства та правову культуру окремого індивіда, правову культуру різних верств і груп населення, посадових осіб, працівників держапарату, професійну, внутрішню і зовнішню культуру [2, с. 282].

О. Ганзенко зазначає, що правова культура суспільства виступає як об'єктивно дійсний феномен із власним онтологічним буттям, що є системою ідеальних правових форм: правових зразків, ідеалів та цінностей [3, с. 13]. Правовою культурою суспільства, як стверджує І. Іванников, є вся сфера матеріального і духовного відтворення права, юридична практика народу в конкретний історичний період [4, с. 56].

У Великій українській юридичній енциклопедії зазначено, що поряд із правовою культурою суспільства завжди є певна кількість різноманітних субкультур (регіонів, етносів, релігійних груп, верств населення). Правову субкультуру слід розглядати частиною правової культури суспільства, яка в певних аспектах (цінностях, елементах, позиціях тощо) відрізняється від неї, але в головних своїх рисах узгоджується з правовою культурою суспільства. Така правова субкультура не протистоїть панівній

правовій культурі, а, включаючи в себе низку її базових правових цінностей, додає до них нові цінності, притаманні саме їй.

Від правової субкультури деякі вчені відрізняють правову контркультуру, яка складається із сукупності цінностей, поглядів, уявлень, теорій, настанов, учинків (діяльності) певних угруповань або організацій, що відкрито протистоять домінувальній у суспільстві правовій культурі, перебувають із нею у стані антагоністичної суперечності. Правова контркультура – це явище широкі й неоднорідне, яке залежить від специфіки її носіїв. Ними можуть бути, наприклад, сепаратистські групи, діяльність яких спрямована на порушення територіальної цілісності країни, відторгнення від неї певної частини з метою створення незалежної держави [5, с. 485].

Правова культура суспільства не існує поза правовою культурою його суб'єктів (окремих осіб, соціальних груп та об'єднань), вона є умовою, формою і результатом правової діяльності членів суспільства, в процесі якої закріплюються чинні, а також утворюються нові правові цінності. Правова культура окремих об'єднань або соціальних груп – це своєрідне поєднання правової культури суспільства і правової культури осіб, із яких утворюються вказані суб'єкти.

Правова культура певної соціальної групи індивідів (наприклад, молоді або пенсіонерів) є однією з форм правової культури, що вирізняється специфічними характеристиками (соціально-демографічними, регіональними, професійними, соціально-майновими, конфесійними тощо) [6].

Зважаючи на те, як стверджує С. Скуріхін, що правову культуру суспільства можна зарахувати до групової правової культури лише з більш широким рівнем узагальнення, під правовою культурою соціальної групи слід розуміти інформацію про правові артефакти, яка зберігається й накопичується у межах соціальної групи за допомогою знакових засобів [7, с. 28].

Характеристика правової культури, як зазначає Ю. Оборотов, пов'язана з важливою передумовою про відсутність єдиної правової культури для всіх народів і націй. У правовій культурі виділяється *зовнішня* правова культура (периферійна правова культура), яку складають позиції й цінності населення, і *внутрішня* (центральна правова культура), головний зміст якої складає професійна юридична діяльність і її результати. Рівень розвитку правової культури багато в чому визначений змістом внутрішньої правової культури, її спрямованістю й цілісністю [8, с. 17–18].

Зважаючи на існування правової культури в різних суспільствах, як стверджує Ю. Оборотов, необхідно розрізняти *відкриті* та *закриті* правові культури. Відкрита правова культура взаємодіє з іншими правовими культурами та сприймає їх надбання; закрита ж уникає такої взаємодії, обмежуючись власними надбаннями як єдино виправданими, корисними [9, с. 176].

Ю. Калиновський, який здійснює аналіз типології правової культури, зазначає, що тип правової

культури суспільства зумовлений етнонаціональним розвитком тієї чи іншої спільноти, її правовим менталітетом, особливостями культурно-історичної спадщини. Тому правову культуру можна класифікувати за цивілізаційним і національним критеріями, виділяючи правову культуру «східного» та «західного» типу [10, с. 31].

О. Братусева типологізує правову культуру відповідно до типу правового менталітету, зосереджуючи увагу на тому, що саме його необхідно визнати основним критерієм типології сучасних правових культур. Пояснюючи свою позицію, авторка наголошує на тому, що внаслідок того, що розвиток правових культур на сучасному етапі відбувається під впливом глобалізації, інші критерії не дають змоги виокремити класифікаційні групи, що характеризуються принциповими індивідуальними властивостями. Вияв особливостей правового менталітету цього суспільства є єдиним шляхом пізнання його духовної і матеріальної культури, пояснення її розвитку в умовах глобалізації. Внесення у національну правову культуру будь-яких елементів ззовні, які не узгоджуються з правоментальними установленнями і цінностями, тягне виникнення внутрішніх суперечностей, зниження ступеня системності правової культури [11, с. 57].

У літературі також прийняті типології правової культури залежно від історичного типу держави і права (у межах формаційного підходу до їх поділу), її поділ на правову культуру *рабовласницького, феодального, буржуазного, соціалістичного і постіндустріального* суспільств. Кожний з указаних типів характеризується специфічним набором ознак [12, с. 550–551].

В основу типології правових культур деякими дослідниками покладено модель типів культур М. Казана. Перший тип – *теоцентристська* правова культура, притаманний правовим системам, заснованим на звичайному праві. У теоцентристській правовій культурі свобода людини і почуття справедливості засновані на апеляції до Бога як абсолютної істини. Людині відведена пасивна роль у створенні духовних цінностей. Другий тип – *натуроцентристський*, що будується на вірі в розумну природу людини, людський розум, який є у цьому типі культури вищою цінністю. *Антропоцентристська* правова культура є єдиним типом культури, де основна цінність – вільна особистість, а юридична думка орієнтує правову систему на права людини. Корінна відмінність цієї теорії від концепції «природного права» (або персоналізму) які є лише варіантом натуроцентристської культури, що полягає в тому, що критерієм свободи людини є сама людина, духовно розвинена в ціннісному і морально-естетичному сенсі з високим ступенем відповідальності за свою свободу [13, с. 32].

На думку З. Каландарішвілі, типологія правових культур має базуватися, враховуючи особливості та риси основних сфер людської життєдіяльності та культури. Практичні, економічні, соціальні, духовні та інші чинники є важливими щодо типології держави і права, проте необхідно їх шукати відпо-

відно до загальних та істотних ознак, що утворюють тип правової культури [6]. А з точки зору Л. Матвєєвої, особливо складним і навіть болісним є процес формування правової культури у випадку, коли він відбувається у суспільстві, яке типологічно не належить до правових [14, с. 252].

У науковій літературі виокремлюються також такі історичні типи правової культури: *соціоцентричний* і *персоноцентричний* [15, с. 20–25; 6]. У соціоцентристському типі пріоритетними й основоположними є ідеї та інтереси загального цілого, громади, держави і суспільства, окремих їх представників (правителі, правляча еліта, панівний клас тощо). Центром другого типу правової культури є персона, особа, її права, свободи, законні інтереси та гідність [6].

Своєрідну типологію правової культури запропонувала Н. Лебедева, яка виокремлює такі типи правової культури: *громадянський*, *підданський* та *перехідний*. Ця типологія заснована на уявленні про правову культуру як про сукупність взаємопов'язаних елементів: інформаційного, який відображає ступінь вираження знання громадянами своїх прав і свобод; діяльнісного, що виражається у ступені соціально-правової активності особистості; оціночного, який відображає стан практичної роботи правоохоронних органів і суду, реальну роль у правовій системі [16, с. 20–21].

За ступенем пізнання правових явищ виділяють *буденний*, *професійний* та *теоретичний* види правової культури. Ці види правової культури взаємопов'язані між собою, взаємопроникають одне в одного, але завжди залишаються різними за своїми змістовними і формальними характеристиками [17, с. 117].

Отже, можемо констатувати, що у наукових джерелах існує багато варіантів поділу загального поняття правової культури на різні «правові культури»: суспільну, групову, окремих груп населення і категорій громадян, внутрішню і зовнішню, буденну, професійну, теоретичну, на різні типи правової культури: «східний» і «західний», соціоцентричний, персоноцентричний, теоцентристський, натуроцентристський, антропоцентристський, підданський, громадянський, перехідний, рабовласницького, феодального, буржуазного, соціалістичного та постіндустріального суспільств тощо.

Потрібно зазначити, що поділ поняття правової культури на її види не є те саме, що її групування за певними типами. Згідно зі словниковим тлумаченням слова «вид», воно означає підрозділ, який об'єднує низку предметів, явищ за спільними ознаками і входить до складу загальнішого вищого рівня – роду [18, с. 110].

Видовий поділ предметів, явищ називають ще класифікацією, тобто системою розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями [18, с. 399]. А слово «тип» означає зразок, модель або різновид, форма, яким відповідає певна група предметів, явищ [18, с. 856]. Розподіл предметів, явищ за типами (типологізація)

розглядається як вторинне, похідне від першого групування.

Тип – це ідеальна абстрактна конструкція, яка в узагальненому вигляді виражає деякі суттєві («типові») риси культур, відволікаючись від специфічних особливостей. Проте кожна реальна культура унікальна, і віднести її до того чи іншого типу вдається тільки з будь-якими спрощеннями та застереженнями. Вони можуть відходити від типових рис і включати в себе риси інших типів [19].

Наступне питання методологічного характеру стосується дотримання правил поділу поняття правової культури, про які було зазначено.

Так, досить поширений варіант указанного поділу поняття правової культури на правову культуру рабовласницького, феодального, буржуазного, соціалістичного та постіндустріального суспільств є неповним поділом. Цей поділ не враховує існуючих у теорії поглядів на право як явище не тільки класового суспільства, а й докласового (право первісного суспільства). Крім того, «постіндустріальне» суспільство визначене за іншим критерієм, ніж інші (рабовласницьке і т. д.), тобто порушується вимога поділу на одній основі. Виділення «східного» та «західного», «закритого» і «відкритого» типів правової культури порушує таке правило, як виразність основи поділу, тобто однозначність її розуміння. Незрозумілою є основа поділу на «громадянський», «підданський» та «перехідний» типи правової культури. Також поділ правової культури на «буденну», «професійну» і «теоретичну» не можна вважати коректним, оскільки те, що вкладають у поняття «теоретична культура», стосується не так правової, як наукової культури.

Поділ правової культури за суб'єктом на правову культуру суспільства, групову та індивідуальну правову культуру також не є видовим поділом поняття правової культури, оскільки, на нашу думку, на рівні індивіда права культура характеризується поняттям «правокультурність».

Під час здійснення поділу поняття «правова культура» потрібно чітко визначити обсяг цього поняття та його межі. На нашу думку, права культура – це системи створених діяльністю суб'єктів права духовних цінностей, що виступає як спосіб (форма) здійснення прогресивного правового розвитку людини, людства та суспільних умов їх життєдіяльності. Указане поняття правової культури є поняттям видовим щодо родового поняття культури взагалі. Права культура є системою і водночас підсистемою щодо системи більш високого рівня.

В. Жеребкін зазначає, що існують такі види поділу понять: за видовою ознакою (простий поділ), дихотомічний і класифікація.

Простий поділ – це такий поділ, коли обсяг поділяється за якоюсь основою на супідрядні види. Це найпоширеніший вид поділу, він дає змогу виділити всередині роду види предметів, що стає основою для віднесення конкретних окремих предметів цього роду до «свого» виду, не змішуючи одні явища або предмети з іншими, тощо.

Дихотомічний поділ передбачає поділ обсягу поняття на два протилежні поняття, одне з яких стверджує певну ознаку, а друге цю ознаку заперечує.

Класифікацією називають поділ предметів на класи таким чином, що кожний клас займає щодо інших точно визначене і закріплене місце. Під час класифікації поділ здійснюється не за будь-якою ознакою, а за найістотношою, такою, що визначає характер усіх останніх ознак і дає змогу встановити для кожного класу чітке місце серед інших класів. Класифікація є такий поділ, у якому рід поділяється на види, види – на підвиди, тощо [1, с. 58–60].

Запропоноване нами загальне поняття правової культури містить кілька суттєвих ознак, за якими можливий його природний поділ, класифікація явища правової культури. Цими ознаками є діяльність суб'єктів права, що продукує правові цінності, призначення правової культури для здійснення прогресивного правового розвитку людини і людства, а також умов життєдіяльності.

Із нашої точки зору, за сутнісною інтегральною суб'єктно-ціннісною ознакою (характер правової діяльності, правових цінностей як її засобів і продуктів, прогресивна спрямованість правового розвитку правових суб'єктів різних рівнів і правових умов їх життєдіяльності) правову культуру взагалі можна поділити на такі види: *цивілізаційна* (формально-цивілізаційна) правова культура; *національна* (державно-національна) правова культура; *інституційна* (модусно-інституційна, групова) правова культура.

Цим поділом охоплюється весь обсяг поняття «правова культура» як на найбільш загальному вищому рівні (правова культура людства), так і на рівні особливих регіонів світу, суспільств, історичних епох, а також на найнижчому рівні конкретно-особливого інституту (рівень правової культури сім'ї, малої соціальної групи, правового інституту, зокрема власності, громадянства тощо).

Однак цей поділ не вміщує в обсяг загального поняття «правова культура» правову культуру одичної людини (яку традиційно розглядають на рівні з правовою культурою суспільства, нації, класу, професійної групи тощо, змішуючи об'єктивну і суб'єктивну сфери). Як ми визначили вище, індивідуальну характеристику людини в її відношенні до правової культури слід позначати іншим поняттям – «правокультурність». Окрема людина виступає в контексті правової культури як більшою або меншою мірою правокультурна людина. А суб'єктом правової культури окремий індивід виступає тільки як такий правокультурний суб'єкт права, який створює своєю правовою діяльністю нові правові цінності, що не можуть бути його особистою приналежністю, адже будь-яка цінність має тільки об'єктивне існування.

Тому ми вважаємо некоректним поділ правової культури на «буденну», «професійну» і «теоретичну», що пропонується в наукових джерелах поряд із її поділом на індивідуальну, групову та суспільну. На наш погляд, правильно говорити про буденну

і професійну правокультурність, оскільки не можна уявити собі «буденну правову культуру суспільства» чи «професійну правову культуру суспільства». Обраний критерій поділу «за рівнем пізнання» не є коректним, оскільки ця риса не належить до суттєвих ознак явища «правова культура».

Тому щодо «теоретичної» правової культури варто зазначити, що в її трактуванні, яке пропонується в літературі, фігурує не «теоретична правова культура», а наукова культура праворозуміння. Від того, як саме у суспільній науці вчені-правознавці розуміють право, якою є наукова культура праворозуміння, а також від того, як указане наукове розуміння втілюється в практику, у практичну правосвідомість професіоналів і пересічних громадян, залежить професійна і побутова правокультурність, яка реалізується у правовій діяльності людей і впливає на прогресивний (культурний) чи регресивний (антикультурний) розвиток права.

Запропонований нами поділ поняття правової культури на цивілізаційну, національну та інституційну дає змогу більш чітко здійснити класифікацію видів цього явища, а водночас критично оцінити деякі типології правової культури. Так, наприклад, цивілізаційний вид правової культури вміщує як рабовласницьку, феодальну, буржуазну, соціалістичну правову культуру, так і правову культуру первісного суспільства (якщо поняття права не обмежувати рамками класового права). Водночас такі типи правової культури, як теоцентристська, натуроцентристська й антропоцентристська, дуже важко «вписати» в цю класифікацію, тому що вони стосуються поділу не родового поняття «правова культура», а невідомого більш загального поняття навіть порівняно з таким широким поняттям, як «цивілізація».

Так само не «вписується» в родові поняття правової культури поділ на такі типи правової культури, як соціоцентричний і персонцентричний, що стосується не правової культури, а культури як такої взагалі.

Здійснений Н. Лебедевою поділ правової культури на «громадянський», «підданський» та «перехідний» типи з точки зору нашої класифікації більше міг би вміститися у межі національного (державно-національного) виду правової культури, а не правової культури взагалі. Тобто ця типологія не охоплює увесь обсяг поняття «правова культура», а стосується лише частини його обсягу. Тому звернемо увагу на те, яким чином Ю. Калиновський класифікує правову культуру на два типи («східну» і «західну») водночас «за цивілізаційним і національним критеріями», що є, на нашу думку, помилковим поділом поняття.

Виокремлення так званої «групової» правової культури викликає сумнів, оскільки при цьому зникають межі видових понять. Автори вказаного «поділу» зазначають, що правова культура суспільства не існує поза правовою культурою його суб'єктів – окремих осіб і соціальних груп та об'єднань, вона є «умовною» тощо; що групова правова культура є своєрідним поєднанням правової культури суспіль-

ства і правової культури осіб, із яких утворюються вказані суб'єкти. У такому разі який практичний сенс такого «поділу»?

Якщо брати будь-яку соціальну групу (пенсіонери, студенти тощо) з точки зору загального поняття правової культури, то у таких групах має місце мішанина різних у сенсі правокультурності суб'єктів (наприклад, пенсіонерів – пересічних людей, професіоналів-юристів і вчених), для яких існують різні правові цінності та які здійснюють різну правову поведінку. Юристи, вчений і суддя (як пенсіонери) значно ближчі до правової культури і мають значно вищий рівень правокультурності, ніж будь-який інший пенсіонер, не знайомий із правом.

Як зазначає А. Субботін, правова культура завжди реалізується через особу. Як будь-яка культура, вона передбачає вплив на цю особу з метою формування у неї певних якостей. Під правовою культурою особи розуміють, з одного боку, сукупність правових знань, вмінь і навичок, емоцій, почуттів, якими володіє особа, а з іншого – позитивне ставлення до права і готовність застосовувати правові знання в повсякденному житті та у професійній діяльності. Правова культура особи – це зумовлені правовою культурою суспільства ступінь і характер прогресивно-правового розвитку особи, які забезпечують її правомірну діяльність. Правова культура особи передбачає: 1) знання законодавства (*інтелектуальний зріз*); 2) переконаність у необхідності та соціальній корисності законів і підзаконних актів (*емоційно-психологічний зріз*); 3) уміння користуватися правовим інструментарієм – законами та іншими актами – у практичній діяльності (*поведінковий зріз*). Змістом правової культури особи є: 1) правосвідомість і правове мислення. Правове мислення має стати елементом культури кожної людини; 2) правомірна поведінка; 3) результати правомірної поведінки і правового мислення [20, с. 186].

Указаний автор веде мову про правокультурність особистості, на чому нами уже було неодноразово

наголошено. Інтелектуальний, емоційно-психологічний і поведінковий «зрізи» є доволі суб'єктивними індивідуальними ознаками для того, щоб на їх основі проводити поділ правової культури як об'єктивного явища. А хоча б дихотомічний поділ правокультурності є цілком зрозумілим (знання-незнання законодавства, переконаність/непереконаність у необхідності та корисності законів, правова/антиправова поведінка особи).

За невизначеності суб'єктивних ознак для поділу поняття «правова культура» ми виводимо цей поділ з об'єктивної природи соціальних і правових інститутів, пропонуючи інституційну правову культуру як один із трьох загальних видів правової культури. Отже, можливе дослідження правової культури парламенту, глави держави, бюрократії, судової влади, місцевого самоврядування, пенітенціарних установ, сім'ї й інших інституційних структур.

У такому разі дослідження інституційної правової культури, наприклад, правової культури судової влади, може набувати його подальшої конкретизації шляхом дослідження правової культури судового процесу, правової культури обвинувачення, правової культури захисту тощо, завершуватися на рівні дослідження професійної правокультурності судді, прокурора, адвоката тощо.

Таким чином, поділ правової культури на цивілізаційну, національну та інституційну дає можливість побудувати її розгалужену класифікацію на види підвиди, різновиди тощо від найбільш загального поняття «правова культура» через цивілізаційну та національну правову культуру до поняття «правова культура конкретного правового інституту». Проте на основі видової класифікації правової культури має досліджуватися поняття «правокультурність конкретної особистості», в якому знайдуть відбиття цивілізаційні, національні та інституційні ознаки, модифіковані індивідуальними властивостями конкретної особистості залежно від конкретних умов її правової життєдіяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жеребкін В.Є. Логіка: Підручник. 9-те вид., стер. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2006. 255 с.
2. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: Курс лекций. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2001. 776 с.
3. Ганзенко О. О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна: Дис. ... канд. юрид. наук за спец. 12.00.01. Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 198 с.
4. Иванников И. А. Концепция правовой культуры // Правоведение. 1998. № 3.
5. Яковюк І. Правова культура // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2016. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. С. 483-486.
6. Каландаришвили З.Н. Основные концепции изучения правовой культуры в юридической науке. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-kontseptsii-izucheniya-pravovoy-kultury-v-yuridicheskoy-nauke>.
7. Скуріхін С.М. Статусна та компетентна правова культура військовослужбовців Збройних Сил України: Монографія / За ред. Ю.М. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2011. 212 с.
8. Оборотов Ю.М. Традиції та новачі в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук за спец. 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2003. 38 с.
9. Оборотов Ю.М. Традиції та новачі в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти: Дис. ... д-ра юрид. наук за спец. 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2003. 352 с.

10. Калиновський Ю.Ю. Типології правосвідомості та правової культури: сутнісний і компаративний аналіз // Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: Монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. Харків: Право, 2009. С. 30-47.
11. Братусева О.Н. Правовые культуры в условиях глобализации: Дис. ... канд. юрид. наук по спец. 12.00.01 – Теория и история права и государства; история правовых учений / Московский университет МВД России. Москва, 2009. 158 с.
12. Загальна теорія держави і права: Підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
13. Ковалева И.В. Ценности правовой культуры в представлениях российского общества конца XIX – начала XX веков. Великий Новгород: НовГУ, 2002. 160 с.
14. Матвеева Л. Г. Транзитивність у правовій сфері: Монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 328 с.
15. Семитко А.П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс: Проблемы теории и методологии: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук по специальности 12.00.01. Теория права и государства; История права и государства; История политических и правовых учений / Министерство общего и профессионального образования Российской Федерации. Уральская государственная юридическая академия. Екатеринбург, 1996. 36 с.
16. Лебедева Н.Н. Право. Личность. Интернет. Москва: Волтерс Клувер, 2004. 215 с.
17. Клімова Г.П. Про типологію правової культури. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. 2012. № 2 (12). С. 111–119.
18. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2006. 1008 с.
19. Типологія культури. URL: http://studme.com.ua/138712194842/kulturologiya/tipologiya_kultury.htm.
20. Субботін В.М. Теорія держави і права: Підручник / Субботін В.М., Філонов О.В., Тодоров І.Я. Київ: Знання, 2005. 327 с.